

з НТШ. Видавництвом товариства було видано ряд особистих книг К. Левицького на економічно-правову тематику.

Таким чином, аналізуючи діяльність К. Левицького в Науковому Товаристві імені Т. Шевченка, слід наголосити на значимості цього товариства, як рушія наукового прогресу на території Східної Галичини. Справедливо зазначає у своїй праці "Нарис історії України: Нормування модерної української нації XIX-XX століття" Я. Грицак: "Загальноєвропейського резонансу набула діяльність Наукового Товариства ім. Т. Шевченка час головування в ньому Грушевського (1897-1913). Товариство перетворилося на справжню академію наук, що об'єднала навколо себе кращі інтелектуальні сили польської і підкарпатської України".²³ Можна погодитися з думкою, що без функціонування НТШ неможливі були б культурні і політичні здобутки Галичини як українського Півдня у другій половині XIX - на початку XX століття, відновлення української державності у 1918 р. і боротьби за її відстоювання.²⁴ В контексті діяльності цієї потужної наукової структури свою окрему нішу займає хай немасштабна, але плідна діяльність відомого юриста, голови української фракції віденського парламенту і галицького крайового сейму К. Левицького. Праця в НТШ є однією з сторінок його багатогранної громадсько-політичної діяльності. Проте існує необхідність у глибшому дослідженні і вивченні так званого "віденського періоду" К. Левицького та участі української фракції під його керівництвом у роботі парламенту, а також важливо проаналізувати його роботу в українському крайовому сеймі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів України у м. Львові (далі - ЦДАУ у м. Львові). - Ф. 309. - Оп. I. - Спр. 2. - к. 5 зв.; 2. Там само. - Арк. 3. - п. 1; 3. ЦДАУ у м. Львові. - Ф. 309. - Оп. I. - Спр. I. - Арк. I; 4. Довідник з історії України. Т. 2. - За ред. І. Підкови та Р. Шуста. - К., 1995. - С. 271; 5. Драгоманов М. Австро-Руські спомини. Ч. 1. - Львів, 1889. - С. 265; 6. ЦДАУ у м. Львові. - Ф. 309. - Оп. I. - Спр. 4. - Арк. i; 7. Там само. - к. 3-4; 8. Хроніка НТШ. - 1990. - Ч. 1 - 60-62.; 9. ЦДАУ у м. Львові. - Ф. 309. - Оп. I. - Спр. 30. - Арк. 21-22. 10. ЦДАУ у м. Львові. - Ф. 309. - Оп. I. - Спр. 42. - Арк. 3:11. Там само. - Арк. 11.; 12. Там само. - Арк. 13. Там само. - Арк. 13 зв.; 14. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Шевського у 1894-1913 роках // Вісник АН України. № 5. - 1992. - С. 86; 15. ЦДАУ у м. Львові. - Ф. 309. - Оп. I. - Спр. 21. - Арк. 2 зв.; 16. Левицький К. Правда Руська. Пам'ятник законодавчий права руського з XI віку ЧП. Річник V. - Вип. 3. - Львів, 1895. - С. 142-226; 17. Левицький К. Квєсіонар до збирання звичаєвого права Руської ЧП. Річник V. - Вип. 2. - Львів, 1895. - С. 131-140.; 18. ЦДАУ у м. Львові. - Ф. 309. - Оп. I. - Спр. 2. - Арк. 71; 19. ЦДАУ у м. Львові. - Ф. 309. - Оп. I. - Спр. 276. - Арк. 5; 20. ЦДАУ у м. Львові. - Ф. 309. - Оп. I. - Спр. 202. - Арк. 19; 21. ЦДАУ у м. Львові. - Ф. 309. - Оп. I. - Спр. 195. - Арк. 6; 22. Федорів І. О. Мирон Рудуба в історії України (кінець XIX - перша половина XX ст.). - Тернопіль, 2001. - С. 29.; 23. Грицак Я. Й. Історія України: Формування модерної української нації XIX - XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. наук у вищих навчальних закладах, студентів іст. фак. вузів, вчителів.] - К., 2000. - С. 79.; 24. Алексєєв М. М., Савенко В. В. Історія Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українсько-національному відродженні (друга половина XIX - початок XX ст.). - Тернопіль, 1999. - С. 117.

В. В. Нечитайло

НАУКОВІ ДИСКУСІЇ ВЧЕНИХ-АГРАРНИКІВ (ПРИХИЛЬНИКІВ І ПРОТИВНИКІВ ТЕОРІЇ СІМЕЙНО-ТРУДОВОГО СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА) ЩОДО МОДЕРНІЗАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ (20-ТІ РОКИ XX ст.)

Дискусії вчених-аграрників різних наукових шкіл щодо шляхів реформування українського господарства, які відбувалися в другій половині 20-х років, викликають великий інтерес і в сучасних дослідників. Як зазначають автори передмови до вибраних творів І. З. Чаянова "Селянське господарство", вивчення таких матеріалів важливе для "висвітлення загальної картини того, що втратили наступні покоління, допустивши нищівний для науки процес переходу до однодумства, від розвитку наукових засад до економічного формізму"¹. У названій публікації розкривається перебіг дискусії аграрників-марксистів і прихильників наукової школи О. Чаянова про диференціацію індивідуальних форм

господарювання на селі, стійкість і життєздатність сімейного трудового селянського господарства.

Метою цієї статті є ознайомлення читачів з матеріалами Першої Всесоюзної конференції аграрників-марксистів, що відбулася в грудні 1929 р. і, власне, завершила названу дискусію, підтримала політику більшовиків щодо ліквідації приватного селянського укладу господарювання і проведення насильницької колективізації.

Актуальність цієї проблеми посилюється необхідністю пошуку ефективних форм реформування сільського господарства в сучасній незалежній Українській державі, потребою запобігання помилкам, що траплялися в минулому. На наш погляд, ряд сучасних українських вчених-аграрників, що репрезентують офіційну науку, як і в 20-ті роки, недооцінюють роль приватних селянських господарств підприємницького типу, безпідставно віддають перевагу великим колективним підприємствам, побудованим на приватно-орендних засадах. "Емпіричні дані, зібрані в країнах СНД, Центральної і Східної Європи, - зазначає відомий дослідник трансформації аграрних відносин в сучасних умовах Ц.Лерман, - наочно демонструють, що великі колективні або корпоративні підприємства не випереджають індивідуальні ферми за показниками своєї діяльності, що суперечить успадкованому від соціалізму переконанню в перевагах великих господарств"².

У другій половині 20-х років ХХ ст. в СРСР склалися два основні напрями в економічній теорії аграрних відносин. Перший був пов'язаний з іменами відомих економістів О.Чаянова, М.Кондратьєва, О.Челинцева та ін³. Зокрема, О.Чаянов побудував цілісну теорію організації селянського господарства, обґрунтував поєднання статистичного і динамічного підходів у здійсненні наукового аналізу: необхідність статистичного аналізу диктувалася вихідним абстрактно-логічним розглядом об'єкта, динамічний аналіз зумовлювався необхідністю встановлення зв'язків із народногосподарським середовищем. Вчений запропонував для поліпшення аналізу процесів диференціації поділити селянські господарства на 6 груп: капіталістичні, напізтрудові, заможні сімейно-трудові, бідняцькі сімейно-трудові, напівпролетарські, пролетарські. Водночас він передбачив спосіб розв'язання суперечностей такої диференціації (кооперативна колективізація 2-5 типів господарств із поступовим економічним витісненням куркульських господарств і залученням сільських пролетарів до сімейно-трудового господарювання через систему кооперативного кредиту), висловив думку про стійкість селянських сімейних приватних господарств і їх поступове перетворення у фермерські господарства.

Другий напрям в економічній теорії аграрних відносин був сформований відомих економістом, організатором аграрної секції Комуністичної Академії Л.Кріцманом⁴. Він запропонував свою класифікацію селянства: "куркуль-середняк-бідняк". Прихильник Л.Кріцмана В.Немчинов, підтриманий Г.Меерсоном, І.Верменичевим та ін.³, запропонував синтетичні коефіцієнти "пролетарськості" і "капіталістичності" господарств, що виводились на основі сумарного обліку відносин найму робочої сили, а також найму і здачі в оренду робочої худоби та знарядь праці. На думку О.Чаянова, ці коефіцієнти ставили в один ряд фермера-підприємця і лихваря, прасола і крамара, мельника і власника бугая. Опоненти, у свою чергу, звинувачували О.Чаянова в статичності аналізу, в ігноруванні марксистських методів дослідження. Причому, якщо до 1926 року їхня критика ще зберігала сяку-так) наукову об'єктивність, то в наступні роки вона була зведена до огульного огудження своїх противників, до неприйняття вчення О.Чаянова і його сподвижників у цілому, а з часом переросла в широку політичну кампанію. Чаянову та його однодумцям накидалися такі гріхи як "дрібнобуржуазність", "реакційність", їм інкримінували приналежність до куркульської партії і контрреволюційного шкідництва⁶.

Варто наголосити й на такому моменті: режим нової економічної політики невідворотно відтворював ринкові відносини, які супроводжувалися не лише підвищенням темпів сільськогосподарського виробництва, а й диференціацією селянства, банкрутством окремих господарств. Незважаючи на високі темпи зростання сільськогосподарського виробництва, загальний його стан залишався низьким. 1927 року, наприклад, 38,3%

селянських господарств України не мали продуктивної худоби, 31,5% - посівного матеріалу, 20% - корів⁷. Аграрна трансформація призвела до зменшення всіх продуктивних можливостей села. В записці В.Молотову (1927 р.) О.Чаянов з цього приводу писав: "У підсумку продукуючий апарат нашого сільського господарства, ліквідувавши великі форми поміщицьких господарств і значну частину вже сформованих на початку війни фермерських господарств, ще більше, ніж раніше, став складатися з господарств ще докапіталістичного типу, що вийшли з ужитку, із загостреними, внаслідок збіднення, кабальними взаємовідносинами у сфері здачі в найми інвентаря і робочої худоби"⁸.

Нове політичне керівництво на чолі з Й.Сталіним бачило основні причини низької ефективності сільськогосподарського виробництва в природній нездатності дрібнотоварних господарств бути продуктивними, а також у "куркульському саботажі". Для обґрунтування цього висновку було залучено офіційну науку. В грудні 1929 року керівництво правлячої партії організувало проведення Першої Всесоюзної конференції аграрників-марксистів. На ній піддавалися нищівній критиці погляди на сільськогосподарське виробництво як на специфічну галузь економіки, де людина знаходиться в особливій залежності від природних умов та біологічних законів, що визначають функціонування рослинних і тваринних організмів. У такому міркуванні комуністи-аграрники вбачали гіперболізацію значення специфіки сільського господарства, спробу обґрунтувати "законність дрібної форми виробництва"⁹.

Посилаючись на те, що велике виробництво начебто має абсолютну перевагу над дрібним у сільському господарстві, аграрники-марксисти дійшли висновку, що стабільний розвиток індивідуального селянського господарства взагалі не можливий, що суспільство знаходиться напередодні "остаточного переходу сільського господарства до соціалістичних форм"¹⁰, до тотального усупільнення, в результаті якого буде діяти закон переваги великих усупільнених форм господарства, який покладе край капіталістичним тенденціям. Аграрники-марксисты рекомендували селянам якомога швидше здійснювати повне усупільнення майна". Первинним типом трудового колективу проголошувалась артіль, що усупільнює всі засоби виробництва, виключає стихійне зростання чисельності приватних господарств, "перекачування" засобів з державного сектора в індивідуальний, створює умови для дальшого перетворення індивідуальних господарств у "послідовно соціалістичні підприємства". При цьому підкреслювалась нагальна необхідність створення великих колгоспів з наступним їх перетворенням в агроіндустріальні комбінати¹².

Технократична ейфорія у поєднанні з запереченням специфіки сільськогосподарського виробництва сприяла утвердженню поглядів, за якими сільське господарство в найближчі роки мало перетворитися в одну з галузей промисловості¹³. Основою таких поглядів слугував ізольований розгляд продуктивних сил і виробничих відносин, нерозуміння суті їх діалектичної єдності. Вважалося, що причиною технічної відсталості сільського господарства є відсталі виробничі відносини. Їх корінна перебудова розглядалася марксистами-аграрниками як єдина передумова майбутнього господарського прогресу¹⁴. Це було, власне кажучи, теоретичним обґрунтуванням руйнування селянського укладу господарювання.

Звівши всю багатогранну систему економічних і соціальних відносин, з яких могло вирости раціонально побудоване велике виробництво, до єдиного фактора - техніки, апологети соціалістичної моделі розвитку сільськогосподарського виробництва визначили рушійні сили, що мали забезпечити розвиток села в цьому напрямі. Серед них головними вважалися керівництво робітничого класу, провідна роль індустрії та переваги великого сільськогосподарського виробництва. Вплив на село мав здійснюватися не лише через обмін товарами, а й шляхом безпосереднього втручання партії у виробничі процеси, внесення в життя і побут селян "цілісної свідомості". Й.Сталін, який брав участь у роботі конференції, звернув увагу на необхідність посилення боротьби з буржуазними теоріями, зокрема з теоріями "самопливу" в соціалістичному будівництві та "економічної еквівалентності"

Аналізуючи аграрні відносини, Й.Сталін спрощував аграрну теорію до примітивізму, проголошував очевидним те, що вимагало доведення. Про це, зокрема, свідчить його аргументація неспроможності дрібнотоварного господарства"... Що прив'язувало, прив'яже і буде ще прив'язувати дрібного селянина в Західній Європі до його дрібного товарного господарства? - запитував він учасників конференції і сам давав відповідь на це запитання. - Насамперед і головним чином наявність свого власного клаптика землі, наявність приватної власності на землю... Чи можна сказати, що цей фактор у такому вигляді продовжує діяти і у нас, в умовах радянських порядків? Ні, не можна сказати. Не можна сказати, тому що у нас немає приватної власності на землю. І саме тому, що у нас немає приватної власності на землю, у нас немає й тієї рабської прив'язаності селянина до клаптика землі, яка спостерігається на Заході. І ця обставина не може не полегшити перехід дрібнотоварного господарства на рейки колгоспів"¹⁶.

Саме у відсутності приватної власності на землю Й.Сталін бачив аргумент на користь великих соціалістичних аграрних підприємств, які начебто об'єктивно переважають дрібні селянські господарства. "Ось де, - розмірковував він, - велике революційне значення радянських аграрних законів, які знищили абсолютну ренту, відмінили приватну власність на землю і здійснили націоналізацію землі. Але з цього випливає, що ми маємо новий аргумент проти буржуазних економістів, які проголошують стійкість дрібноселянського господарства в його боротьбі з великим господарством"¹⁷. Генсек принагідно звернувся до учасників конференції з провокаційним, лиховісним запитанням: "Не зрозуміло лише, чому антинаукові теорії "радянських" економістів типу Чаянових мають змогу вільно поширюватись у нашій пресі...?"¹⁸,

Ці слова стали сигналом для аграрників-марксистів, працівників ідеологічних установ, які почали відкрито звинувачувати вченого в антирадянській діяльності. 21 липня 1930 р. О.Чаянов був заарештований. Така ж доля випала й багатьом його однодумцям. Жертвами репресій стали не лише вчені, а й фахівці сільськогосподарського виробництва - агрономи, селекціонери, ветеринари та інші представники інтелігенції.

В Україні органами ГІТУ 1930 року розпочалося розслідування кримінальної справи про так звану "контрреволюційну організацію в сільському господарстві". До неї були зараховані члени "Всеукраїнського Агрономічного Товариства", яке легітимно працювало протягом багатьох років, мало свій друкований орган - "Українську сільськогосподарську газету" (1923 року товариство за ефективну діяльність щодо поліпшення агрономічного забезпечення сільськогосподарського виробництва було нагороджене золотою медаллю ВДНГ СРСР). Серед заарештованих членів товариства були працівники Наркомзему, відомі господарники і політичні діячі К.Маньковський, М.Резніков, М.Вольф, В.Батиренко, Г.Дибольд, а також чимало фахівців сільськогосподарського виробництва з провінції. Історики, які детально вивчали цю справу, прийшли до висновку, що "Всеукраїнське Агрономічне Товариство" виникло як самостійне громадське формування, його статут був зареєстрований в НКВС. Воно відіграло важливу роль у мобілізації агрономічних сил на відновлення і розвиток продуктивних сил сільського господарства... В діяльності ВАТ нічого контрреволюційного не було. Всі наради, засідання, курси, конференції відбувалися легально. Звіти про це постійно публікувалися в офіційному друкованому органі..."¹⁹.

Отже, керівництво СРСР спільно з науковцями марксистами-аграрниками наприкінці 20-х років ХХ ст. відкинуло можливість існування приватного селянського сектора виробництва, господарств фермерського типу, підготувало нову модель економічного розвитку села. Якихось нових рішень щодо реалізації цієї моделі більшовики не шукали. Вони мали перевірені революцією і громадянською війною методи. У січні 1930 року, виступаючи перед представниками регіонів так званої суцільної колективізації, голова Колгоспцентру СРСР Г.Камінський наставляв своїх підлеглих: "Якщо ви перегнете палицю і вас заарештують, пам'ятайте, що вас заарештували за революційну справу" "Революційна справа" дорого коштувала країні, що втратила перспективу загальноцивілізаційного розвитку, і селянству, яке зазнало нового, тепер уже "соціалістичного", покріпачення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды. - М., 1989. - С. 5; 2. Лерман Ц. Десять лет земельных реформ: какие уроки Россия может извлечь то мирового опыта // Вопросы экономики. - 2001. - №8. - С. 84; 3. Чаянов А.В. Бюджет крестьянского хозяйства // Очерки об экономике трудового сельского хозяйства. - М., 1924. - С.76-93; його ж: Очерки по экономике трудового сельского хозяйства. - М., 1924; його ж: Как организовать крестьянское хозяйство в нечерноземной полосе. - М., 1926; Кондратьев Н.Д. К вопросу о дифференциации деревни // Пути сельского хозяйства. - 1927. - №5. - С. 123-148; Баскин Г.И. Влияние урожая на дифференциацию крестьянского хозяйства // Пути сехского хозяйства, - 1927. - №4. - С. 96-102; Челинцев А.Н. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства // Пути сельского хозяйства. - 1927. - №4. - С. 114-132; 4. Крицман Л.Н. Классовое расслоение советской деревни. - М., 1926; його ж: Три отзыва о работе представителей современной мелкобуржуазной политической экономии. - М., 1924; 5. Немчинов В.С. О статистическом изучении классового расслоения деревни// Избр. соч. в 6 т.- Т. I. - М., 1967; Меерсон Г.Е. Семейно-трудовая теория и дифференциация крестьянства в России. - М., 1926; 6. Зиновьев Г.Е. Манифест кулацкой партии // Большевик. - 1927. - №13. - С. 33-34; 7. Діброва С.С. Сталінський "великий перелом": погляд із 80-х // Про минуле - заради майбутнього. - К., 1989. - С. 89; 8. Из истории коллективизации. А.В.Чаянов - В.М.Молотову // Известия ЦК КПСС. - 1989. - №6. - С. 214; 9. Труды Первой Всесоюзной конференции аграрников-марксистов. 2-е изд. - Т. 1. - М., 1930. - С. 159-161; 10. Там само. - С. 37; 11. Там само. - С. 65; 12. Там само.-С. 233-234; 13. Там само.-С. 202; 14. Там само. - Т. 2. - М., 1930.-С. 88; 15. Там само.-Т. 1. - С. 435,442, 447; 16. Сталин И.В. Соч.-Т. 12.-С. 150-151; 17. Там само. - С. 151; 18. Там само. - С. 152; 19. Жертвы репрессий / Отв. ред. Н.С. Шемшученко. - К., 1993. - С.142; 20. Діброва С.С. Названа праця. - С. 93.

Л. А.Іванець

ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО К.ШИРОЦЬКОГО

Український мистецтвознавець, шевченкознавець, історик і етнограф К.Широцький (1886-1919) залишив по собі слід, котрий ніколи не зникне, незалежно від правлячого режиму, адже в його особі „українська демократія втратила найвидатнішого з своїх діячів, а українська наука одну з кращих своїх надій", вважав політичний діяч й літературознавець П.Зайцев¹, Наукова спадщина вченого вражає різноманітністю напрямків дослідження історії культури й мистецтва України та глибиною їх викладу, а життєдіяльність є чудовим прикладом справжнього змістовного життя для нащадків. Однак лише тепер його ім'я повертається із забуття, ще раз доводячи, що добрі справи не кануть у вічність. Т зараз, в час незалежності України, в час відкриття доступу до прихованих матеріалів все більше краєзнавців звертаються до творчості й громадської діяльності визначного вченого.

Серед сучасників професора К.Широцького дослідженням його наукового доробку і життєвих шляхів займалися відомі науковці й діячі О.Дорошкевич, А.Середа, В.Січинський й О.Лотоцький. Окремі етапи становлення особистості Костя Широцького висвітлили у своїх статтях такі дослідники як М.Мошак, В.Вінюкова та В.Афанасьєв². Однак до цих пір біографія вченого повністю не розкрита і містить значну кількість білих плям, а особливо Петербурзький період, що зайняв третину його діяльності. З цією метою в рамках дослідної програми „Видатні постаті Поділля" Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському державному університеті й власного дисертаційного дослідження нами, з використанням новознайдених документів, відображається саме ця важлива частина життя та творчості мистецтвознавця.

Кость Широцький народився 26 травня 1886 р. у селі Вільшанка-Бершадська Ольгопільського повіту (тепер Крижопільського р-ну Вінницької обл.) в родині священика із старовинного українського роду Шеїчів-Широцьких. Початкову освіту отримав у Тульчинському духовному училищі та Подільській духовній семінарії (1900-1906). Але знаслідок посиленних переслідувань української громади, активним членом якої був семінарист К.Широцький, він у 1906 р. змушений був перейти до Новочеркаської семінарії. Одночасно протягом 1905-1906 рр. Кость Віталійович за власним бажанням відвідував Кам'янецьку художню школу для селянських дітей В.Розвадовського з метою здобуття основ : практичних навичок з дослідження народного мистецтва та етнографії.